

ВСТУП

З моменту встановлення Ісусом Христом таїнства Пресвятої Євхаристії заснована Ним Церква отримала найбільший дар у спадок, а саме можливість приймати Тіло і Кров Христову під видами хліба і вина. Вже перші християни, дотримуючись слів Христа: «Чиніть це на мій спомин» (Лк. 22, 19), збиралися у своїх домівках на спільну молитву і Євхаристію. Спочатку це було просте ламання хліба, але впродовж багатьох наступних століть до цього простенького обряду починають додаватись нові, а саме: читання Святого Письма, проповідь пресвітера, різні моління, співання гімнів і псалмів. Це спільне зібрання для здійснення Євхаристії стало для християн особливим моментом зустрічі вірних з Живим Христом. Свята Церква протягом багатьох століть збагатила цю Літургію різними звичаями і обрядами, щоб людина якнайкраще змогла відчути близькість Христа і з Ним зустрітись.

З поширенням християнства серед різних народів і держав ставалося так, що спільна Літургія почала по-різному здійснюватися у різних місцях. Київська Русь, яка остаточно і цілковито прийняла Хрещення за князя Володимира Великого у 988 р. від Константинопольського Патріархату, перейняла візантійський обряд. Починаючи з XVI століття, Київська Церква починає переживати кризу, в тому числі й обрядову. Вирішення своїх церковних проблем ієрархія побачила у відновленні єдності з Римською Церквою, що і було зроблено у 1596 році. Крім безсумнівних позитивів, це стало причиною й певних негативних явищ. Зокрема значно активізувався вплив латинських, не притаманних русинській традиції, обрядових практик. У нашій дипломній роботі ми прослідкуємо найважливіші обрядові зміни в Службениках Унійної Київської Церкви у 1596-1720 рр.

Актуальність даної дипломної роботи полягає у тому, що різні обрядові зміни, які ввійшли у літургійні тексти, присутні і в сучасній практиці Української Греко-Католицької Церкви. Тому в контексті пошуку власної обрядової ідентичності, до чого закликає Церква в дусі постанов II Ватиканського собору, нам важливо виокремити чужорідні впливи на літургійну традицію УГКЦ, яка є візантійського походження.

Метою даної дипломної роботи є дослідити, які обряди були змінені в 1596-1720 рр. та як це відобразилося в Службениках Унійної Церкви. Щоб досягнути поставленої мети, потрібно виконати певні завдання. Спочатку необхідно з'ясувати, в яких історичних обставинах перебувала Унійна Київська Церква в кінці XVI - на початку XVIII століть та які зовнішні причини посприяли обрядовим змінам. Також слід простежити процес входження обрядових змін латинського походження у богослужбову практику. Крім аналізу кожної обрядової зміни зокрема, для нас важливо дослідити, якими були їх передумови і яким чином вони увійшли у богослужіння.

У цій дипломній роботі будемо використовувати методи аналізу і синтезу, а також порівняльний та описовий методи. Зокрема, ми аналізуватимемо обрядові практики на предмет змін чужорідного походження, аби розібратись в усіх тонкощах цих змін, та синтетично представимо результати своєї праці читачу. Порівняльний та описовий методи допоможуть співставити різні Службеники, аби продемонструвати обрядові

тонкощі кожного.

Дипломна робота має певні часові рамки, окреслені періодом від історичної події відновлення єднання Київської Церкви з Римською на Берестейському соборі 1596 року до провінційного синоду у Замості 1720-го року. Вважається, що цей період позначений найбільшими обрядовими змінами латинського походження.

Дана праця складається зі вступу; основної частини, яка містить два розділи, що в свою чергу поділяються на пункти і підпункти; а також висновків і списку використаної літератури. Така побудова праці допоможе якнайкраще досягнути поставленої нами мети та завдань, вповні розкривши тему.

У першому розділі ми розглянемо усі важливі для нашої проблематики історичні події, які відбулися від Берестейського собору 1596 року до Замойського синоду 1720 року.

Зокрема зупинимось на відновленні єдності Київської Церкви з Римською на Берестейському соборі 1596 року та передумовах і причинах цієї унії. Також ми дослідимо внутрішнє життя Церкви з усіма позитивними і негативними моментами. Це допоможе зрозуміти, в якому стані перебувала Київська Церква, та прослідкувати обставини проникнення обрядових змін у богослужіння. Ми також проаналізуємо причини, які призвели до цих обрядових змін.

У другому розділі нашої дипломної праці ми безпосередньо аналізуватимемо кожен обрядову практику, яка була внесена або змінена в унійних Службниках періоду, який нас цікавить. Зокрема зупинимось на двох друкованих Службниках: Мамонича 1617 року та Кипріяна Жоховського 1692 року. Перший має характер типового русинського Службника, який ще не має ніяких латинських запозичень і використовувався русинами до появи другого друкованого Службника 1692 року, який уже містив у собі латинські практики. Тому, розглянувши ці два Службники, ми зможемо побачити, які обряди були притаманні русинському богослужінню і які латинські обряди були додані до богослужіння Унійної Церкви. Також ми розглянемо два рукописних Службники: *Esphonemata Liturgiey Greckiey* 1671 року Пахомія Огілевича та Борджіанський бл. 1680-х років. Вони допоможуть нам прослідкувати, як розвивалось богослужіння у цьому періоді та якими латинськими запозиченнями уже користувались в богослужінні. Так ми намагатимемось з'ясувати, як відбувалося поминання церковної ієрархії з додаванням імені Римського Архиєрея; розглянемо додавання *Filioque* до Символу віри; використання у богослужінні губки і теплоти; приділимо нашу увагу практиці читаної Літургії, а також іншим обрядам, які хоч і не згадувались у рубриках Службників, але масово практикувались в Унійній Церкві.

Для розкриття поставленої мети і виконання завдань нами були використані відповідні бібліографічні джерела. Для написання першого розділу нам стали в нагоді дослідження відомих істориків і дослідників Київської Церкви: Бориса Гудзяка, Софрона Мудрого, Софії Сенік, Василя Ленцика, Атанасія Григорія Великого, Пшемислава Новаковського та інших. Для праці над другим розділом ми користувались працями Лаврентія Данила Гуцуляка, Пшемислава Новаковського, Махайла Ваврика, Кирила Королевського, Мелетія Соловія, Петра Ґаладзи та інших.

Потрібно подати певні пояснення стосовно термінологічного апарату нашої дипломної праці. Коли мова йтиме про «Київську Церкву», то потрібно розуміти Київську Митрополію, важливу роль у формуванні якої відіграло Володимирове Хрещення 988 року. Так ми будемо вживати цей термін до моменту підписання Берестейської унії, після чого використовуватимемо термін «Унійна» чи «З'єдинена» Київська Церква, оскільки ця

Церква у 1596 р. відновила єднання з Римською Церквою, зберігши власну літургійно-обрядову спадщину. Коли у роботі зустрінатиметься термін «з'єдинені», то під ним потрібно розуміти вірних, які належать саме до цієї Унійної Київської Церкви. Під терміном «нез'єдинені» слід розуміти осіб, які не прийняли унії з Римською Церквою і у 1620 році отримали від Єрусалимського Патріарха Теофана III нову церковну ієрархію, паралельну до існуючої від 988 року (яка залишилася в Унійній Церкві). Під термінами «руський», «русинський» та іншими похідними слід розуміти усе те, що стосується народу, обряду, культури та традиції, які походять від Київської Русі. Поняття «латинський» та похідні будуть позначати усе те, що стосується осіб, літургійних обрядів і звичаїв Римської Церкви. Пояснення інших термінів, які зустрінатимуться у дипломній праці, намагатимемось подати у самому тексті.

При написанні дипломної роботи ми зустрілися з певними труднощами, які полягали у тому, що в деяких описаних нами Службениках немає чіткої нумерації сторінок, тому у деяких посиланнях може бути не вказано конкретної сторінки. Також залишилось недостатньо свідчень і описів того, як ці обрядові зміни відбувались протягом даного періоду і чи повсюдно вірні їх сприймали.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Метою нашої дипломної праці було дослідити обрядові зміни у Службениках Унійної Київської Церкви у 1596-1720 роках. Ми зауважили, що значним чинником, який вплинув на ці зміни, було скрутне становище, в якому перебувала Київська Церква після об'єднання з Римським Апостольським Престолом. Хоча вища ієрархія намагалась подолати виклики часу, однак їй це не завжди вдавалось.

Можна констатувати, що були різні причини, які вплинули на проникнення чужорідних обрядових змін до Службеників Київської Церкви. Першим чинником, який впливав на унійне богослужіння, було намагання Римської Церкви поширити свій вплив на Сході Європи. Вона посилювала свій авторитет на цих теренах, користуючись тридентською еклезіологією, головним постулатом якої було твердження, що поза Римською Церквою немає спасіння. Після прийняття Берестейської унії візантійський обряд Київською Церквою був збережений, але у порівнянні з латинським він виглядав нижчим, оскільки застосовувався принцип *praestantia ritus Latini* (вищості латинського обряду). Це суттєво вплинуло на поступове впровадження обрядових практик латинського походження.

Іншою причиною літургійних змін було те, що на тлі латинського богослужіння візантійське виглядало непривабливим. Окремих обрядів вірні не розуміли, існував певний хаос в уставі, церковний посуд і одяг, а також сам храм були в неналежному стані. Священнослужителі були недостатньо освічені і кожен служив на власний розсуд. У такій ситуації вірні переймали латинські обрядові практики, бо вважали їх досконалішими і кращими за власні. Траплялись численні випадки, коли вони не тільки запозичували чужорідні обряди, але й відвідували римо-католицькі храми чи й зовсім переходили до Римської Церкви.

Черговим чинником, який вплинув на появу обрядових змін, слід вважати брак церковної освіти серед священнослужителів, зумовлений тим, що на руських землях не було духовних семінарій. До того ж ченці, які становили немалу частину духовенства, свою освіту здобували в латинських навчальних закладах, де вони виховувались в чужому для себе обряді, а тому, повертаючись зі студій, легко переймали деякі латинські практики. Зокрема, на теренах Речі Посполитої активно діяли єзуїтські школи, у яких навчалися й

прості русини, проникаючись там латинським мисленням, а й навіть переходячи на латинський обряд.

Не останньою причиною обрядових змін слід вважати тиск на русинів з боку вірних Римської Церкви. Латинське духовенство вважало себе вищим і глузували над руськими священиками та над візантійським обрядом. Вірні Унійної Церкви, відчуваючи власну неповноцінність та збайдужіння до свого обряду, впроваджували латинські богослужбові практики і звичаї. Наприклад, активно критикував візантійське богослужіння з усіма його рубриками та хвалив латинські обряди Касіян Сакович у творі *Perspectiwa* (1642).

Ми зауважили, що обрядові зміни почали входити в літургійне життя Унійної Київської Церкви з XVII століття, однак у першій половині цього століття вони ще не прижилися. А вже починаючи з другої половини XVII століття латинські практики все активніше з'являлися у богослужінні, навіть вносились до літургійних книг і ставали звичними для вірних.

Ми проаналізували чужорідні літургійні практики, які найбільше вживались і обговорювались в Унійній Київській Церкві в окреслений нами період. Наприклад, сталися певні зміни в поминанні церковної ієрархії: після єднання з Римським Престолом в літургійних книгах починають додавати ім'я Римського Архієрея. Це згадування імені папи з'являється з другої половини XVII століття у різних частинах Літургії. У першому унійному Службенику Мамонича 1617 року папу ще не згадують. У Екфонематі 1671 року Пахомія Огілевича ця згадка присутня, однак лише на прикінцевому многолітті (в інших частинах Літургії папу не згадують). Практика поминати папу з'являється у Борджіанському Службенику – на Мирній ектенії, а також на проскомидійних та анафоральних поминаннях. Літургікон Кипріяна Жоховського (1692) вже подає сталий зразок, коли треба згадувати папу, а саме – на Проскомидії, Сугубій ектенії, Великому вході, Анафорі та на многолітті. Оскільки поминання папи стало звичним та відрізняло з'єдинених від нез'єдинених, відповідний припис був затверджений на Замоївському синоді 1720 року. Цей синод також затвердив вживання додатку «і Сина» до Символу віри (*Filioque*) попри початкову опозицію до цього в Берестейських Артикулах 1595 р. та незважаючи на дискусії. Унійна ієрархія прийняла *Filioque*, аргументуючи це тим, що це буде вагомим свідченням єдності з Римською Церквою. Водночас практика вживання *Filioque* спостерігається ще перед Замоївським синодом: хоч і відсутній у Службенику Мамонича 1617 року, цей додаток з'являється у Екфонематі 1671 року, а також у Борджіанському Службенику та Службенику Жоховського.

Обрядові зміни, відображені у Службениках, полягали не лише в додаванні латинських звичаїв, але й у вилученні древніх русько-візантійських звичаїв. Так, у період, який нас цікавить, перед Причастям починає зникати губка для змітання часточок з дискусу, а також обряд вливання теплоти до чаші. Це було зумовлено тим, що губка могла бути неналежного вигляду або на ній могли залишитись дрібки від освяченого Хліба, а це було нагодою до зневаги Святих Тайн. Причиною ж усунення теплоти могли бути зловживання, коли до чаші вливали надто велику кількість води, так що фактично нівелювалась присутність освяченого Вина. У Службенику Мамонича 1617 року згадка про вживання теплоти і губки ще присутня, але з другої половини XVII століття вони вже починають опускатись у богослужінні, і у наступних унійних Службениках вже немає припису вживати губку і теплоту. Остаточо ці два обряди були усунені Замоївським синодом.

Особливим чином слід відзначити роль Замоївського синоду у поширенні латинізаційних

змін в обряді Унійної Церкви. З однієї сторони, він фактично легалізував певні чужорідні обрядові практики, які до цього часу з'являлися в богослужінні радше самовільно, а тому незаконно. З цієї точки зору постанови цього синоду слід вважати такими, що зашкодили ідентичності київської церковної традиції. З іншої сторони, замойськими постановами було призупинено входження багатьох латинських звичаїв в літургійну традицію Унійної Церкви, адже він чітко окреслив, яким повинне бути богослужіння та які обряди і рубрики можна вживати, а які заборонено. Тому тут цей синод відіграв позитивну роль. Водночас Замойський синод таки не зайняв чіткої позиції стосовно окремих латинізаційних у своїй суті практик, що в подальшому вплинуло на їх поширення. Серед них ми виокремили три. Зокрема це практика т. зв. «читаної» (приватної) Літургії, яка почала ширитись у 30-х роках XVII століття і найбільше здійснювалась у василіанських монастирях, де було багато священників. До даної практики церковна влада ставилась стримано і офіційно не затверджувала її. Припис стосовно способу служіння таких Літургій міститься лише в одному проаналізованому нами Службнику – Борджіанському. Ще дві обрядові практики, які ми проаналізували (колінопреклоніння і використання дзвіночків під час Літургії), не набрали масового поширення у період, який ми розглядаємо. Замойський синод також не припинив їх. Вони траплялись лише на тих парафіях, де вірні Унійної Церкви підпали великому латинському впливові через тісні контакти з Латинською Церквою. Напевне саме тому ми й не знаходимо згадок про них у Службниках.

Обрядові видозміни, що сталися в період, який ми аналізували, відлунюють і в сучасності. Ми можемо спостерігати, що в літургійній традиції УГКЦ присутні усі ті обрядові зміни, які сформувались і увійшли до богослужіння ще в XVII столітті. Зокрема, про причини обрядових змін мовиться у посланні «Про літургійні питання» Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архиепископства в 2007 році, де читаємо:

Третім чинником, ще недостатньо дослідженим та усвідомленим, є так звана «латинізація» нашого церковного обряду. УГКЦ бракувало власних богословських наукових установ, через що багато майбутніх священнослужителів були змушені здобувати богословську освіту в школах різних країн, де панували різні літургійні течії. Унаслідок цього виникла ситуація, коли, крім штучного запозичення чужих зовнішніх обрядових форм, у багатьох із них сформувався філософський і богословський спосіб думання, не відповідний нашій літургійній практиці. Це породило певний внутрішній конфлікт, який могли б подолати тільки ті, хто розумів таку розбіжність та її негативні духовні наслідки .

Питання обряду в окреслений нами період викликало багато дискусій і суперечок як між вірними, так і між духовенством, що і призводило до певної обрядової неоднозгідності у богослужінні Унійної Церкви. Протягом наступних століть дане питання не раз піднімалося і дискутувалося на різних соборах і синодах. Зокрема після II Ватиканського собору (1962-1965) Католицька Церква в офіційних документах остаточно подолала принцип вищості римського обряду, підкреслюючи важливість обрядового розмаїття. Це виразно прослідковується у церковних документах. Наприклад, у Декреті II Ватиканського собору *Orientalium Ecclesiarum* наголошується, що Східні Католицькі Церкви мають право і обов'язок зберігати свій церковний обряд:

Нехай усі вірні Східних Церков знають і будуть певні в тому, що можуть і мусять завжди зберегти свої законні літургійні обряди і свій правопорядок, а зміни слід запроваджувати лише з огляду на власний органічний поступ. Отож передусім самі східні християни

мають вірно дотримуватись своїх обрядів і правопорядку, щораз краще їх пізнавати й досконаліше практикувати, - а якщо через історичні чи особисті причини від них недоречно відступили, то нехай стараються повернутись до прадідних традицій . Праця над збереженням існуючої та відновленням втраченої обрядової ідентичності не лише важлива для тієї чи іншої Східної Католицької Церкви чи для всього католицького сопричастя, а й набирає особливої актуальності в екуменічному контексті. Так, соборовий Декрет про екуменізм *Unitatis redintegratio* чітко твердить, що для відновлення єдності зі Східними Церквами потрібно звернути увагу на збереження духовної і традиційної спадщини цих Церков: «Нехай усі знають, що пізнавати, шанувати, зберігати і плекати цю багатющу літургійну та духовну спадщину Сходу дуже важливо для вірного збереження повноти християнської традиції та для примирення східних і західних християн» .

На важливості відродження літургійної спадщини Східних Католицьких Церков наголошує Інструкція застосування літургійних приписів ККСЦ, підготована Конгрегацією у справах Східних Церков:

Хоч Східні Католицькі Церкви були під впливом західної традиції, у сфері літургії вони зберегли більшу відданість власним правдивим традиціям. Саме їхні літургії, відновлені з більшою автентичністю і життєздатністю, усуваючи те, що їх спотворювало, могли би бути найкращою вихідною точкою для зростання їхньої специфічності, з якої можна було б черпати слова і жести, здатні хвилювати серця та освітлювати розум сучасних вірних . Сподіваємось, що наша дипломна праця зробить певний внесок у вивчення літургійних обрядів і звичаїв Української Греко-Католицької Церкви на різних етапах її історії, а це допоможе відновленню ідентичності її церковної традиції. Водночас ми усвідомлюємо, що наш доробок є лише скромним внеском у дослідження унійних Служебників, який вимагає ґрунтовнішого та ширшого підходу, ніж це передбачено можливостями дипломної роботи.

ЗМІСТ

ЗМІСТ 2

ВСТУП 3

РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНО-БОГОСЛОВСЬКИЙ КОНТЕКСТ ОБРЯДОВИХ ЗМІН В КІНЦІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ 8

1.1 Внутрішньоцерковна ситуація 8

1.1.1 Берестейський собор 1596 року 8

1.1.2 Становище Унійної Церкви у перші десятиліття після Берестейського порозуміння 13

1.1.3 Унійна Церква в II пол. XVII – початку XVIII століть 18

1.2 Причини обрядових змін 21

1.2.1 Богословські передумови обрядових змін 22

1.2.2 Літургійні зловживання 25

1.2.3 Брак належної церковної освіченості 27

1.2.4 Тиск Латинської Церкви 29

Висновок 35

РОЗДІЛ II. АНАЛІЗ ОБРЯДОВИХ ЗМІН В СЛУЖЕБНИКАХ УНІЙНОЇ КИЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ (1596-1720) 36

2.1 Поминання церковної ієрархії 36

2.1.1 Аналіз текстів Служебників 36

2.1.2 Особливості поминання Римського Архиєрея 43

2.2 Особливості виконання Символу віри 45

2.3 Використання губки і теплоти 51

2.3.1 Губка 51

2.3.2 Теплота 54

2.4 Читана Божественна Літургія 57

2.5 Інші обрядові зміни в богослужінні 62

2.5.1 Колінопреклоніння 62

2.5.2 Використання дзвіночків 65

Висновок 66

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ 67

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 73